

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

6

*Juozas Čiulda. Trumpi
samprotavimai apie žemaičių
kalbos gramatikos taisykles*

1994

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

6

Juozas Čiulda.
Trumpi samprotavimai
apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles

Parengė Giedrius Subačius

VILNIUS

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA 1993

UDK 808. 82-087
Li-191

Redakcinė kolegija:

Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

„Lietuvių atgimimo istorijos studijoms“ rašykite šiuo adresu:
Užupio g. 8–18, 2007 Vilnius

Recenzavo dr. *Saulius AMBRAZAS* ir *Birutė VANAGIENĖ*

Gramatiką, laiškus ir dokumentus iš lenkų kalbos vertė *Giedrius SUBAČIUS*

Lotyniškuosius intarpus vertė ar parinko vertimus *Rasa JURGELĖNAITĖ*

ISBN 5-420-01224-3

© Giedrius Subačius, vertimas ir parengimas, 1993

© Mokslo ir enciklopedijų leidykla, apipavidalinimas, 1993

TURINYS

Pratarmė	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Juozas Ciulda ir jo gramatika	7
<i>Halina Karas, Nijolė Kolytė</i> . Juozo Ciuldos gramatikos terminai ir kalba	56
<i>Józef Czudło</i> . Krótkie pomysły o prawidłach grammatycznych języka Zmudzkiego	79
<i>Juozas Ciulda</i> . Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles	223
Laiškai	359
<i>J. Ciulda</i> Motiejui Valančiui	360
<i>J. Ciulda</i> Stanislovui [?]	366
<i>Adomas Zavadskis</i> <i>J. Ciuldai</i>	367
<i>J. Ciulda</i> Vilniaus archeologijos komisijai	368
Dokumentai	373
<i>J. Ciuldos</i> krikšto metrikai	374
Slapta <i>Juozo Valentinavičiaus</i> nuomonė apie <i>J. Ciuldą</i>	374
Priedai	377
Paaiškinimai	378
Sutrumpinimai	381
„Samprotavimų“ lietuviškų žodžių registras	383
„Samprotavimų“ turinys	402
Adnotacija	407
Summary	409
Zusammenfassung	411

Halina Karaś, Nijolė Kolytė

JUOZO ČIULDOS GRAMATIKOS TERMINAI IR KALBA

Šiuo straipsniu siekiama analizuoti Juozo Čiuldos „Trumpų samprotavimų“ lenkiškus gramatikos terminus, ypatingesnius lenkų kalbos rašybos, kaitybos, sintaksės ir leksikos bruožus. J. Čiuldos gramatika parašyta gyva, taisyklinga XIX a. lenkų kalba, bet, žinoma, ji gerokai skyrėsi nuo šiuolaikinės.

1. Gramatikos terminai. Rašydamas 1854 m. žemaičių kalbos gramatiką, J. Čiulda naudojo ne tik savo pirmtako K. Kasakausko 1832 m. gramatiką¹, bet ir lenkų gramatikų darbus. Įdomu palyginti „Trumpų samprotavimų“ gramatikos terminus su K. Kasakausko, nes tai vienintelė Didžiojoje Lietuvoje XIX a. iki tol išspausdinta originali lietuvių kalbos gramatika. Lyginant aiškėja, kad J. Čiulda kritiškai įvertino ankstesnįjį darbą ir rašė kūrybiškai.

Lenkų gramatikos terminija praėjusio amžiaus viduryje, kai J. Čiulda rašė gramatiką, dar nebuvo nusistovėjusi. Gana laisvas, kartais neatsakingas įvairių terminų vartojimas tiems patiems kalbos reiškiniams įvardyti, daugelio naujų terminų atsiradimas sukėlė nemažą painiavos². J. Čiulda buvo gerai susipažinęs su lenkų gramatikų darbais. Labai dažnai jis mini 1830 m. išleistą straipsnių rinkinį „Rozprawy i wnioski o ortografii polskiéj“³ („Studijos ir išvados apie lenkų kalbos ortografiją“). Tai garsus komisijos lenkų kalbos rašybai nustatyti darbas, norminantis daugelį rašybos dalykų. Kitų gramatikų pavardes J. Čiulda mini retai, tačiau jo išvados ir polemika su „šiuolaikiniais gramatikais“ bei tam tikri aprašymo sutapimai rodo, kad „Trumpų samprotavimų“ autoriui buvo pažįstami jų darbai, priimtinos jų pažiūros.

¹ Grammatyka języka żmudzkiego uložona przez X. Kalixta Kossakowskiego: Kałbrieda leżuwio żiamaytiszko. Wilno, 1832.

² Koronczewski A. Polska terminologia gramatyczna. Wrocław, 1961. S. 57.

³ Tome, išleistame 1830 m. Varšuvoje, yra 17 straipsnių šia tema (F. Bentkowskio, K. Brodzińskiego, J. Mrozińskiego, L. Osińskiego ir M. Szwejkowskio) ir Deputacijos nutarimai. Kitas panašaus pobūdžio darbas buvo atliktas XIX a. pabaigoje, 1891 m.

„Trumpų samprotavimų“ turinys ir sandara iš esmės nesiskiria nuo kitų to meto lenkų kalbos gramatikų. Didžiumą jų sudaro žinios apie kalbos dalis, pirmiausia apie žodžių kaitybą. Plačiai aptariama fonetika ir rašyba (skyrius „Apie rašybą“), trumpai ir paviršutiniškai — sintaksė. Gramatikos gale yra skyrius, turįs ir poetikos elementų, — „Apie žemaičių eilėdarą“. Atskiri skyriai apie eilėdarą buvo įprasti lenkų kalbos gramatikoms, nors jau tada vis dažniau buvo jų atsiskaikoma⁴.

J. Čulda vartoja lenkų kalbos gramatikų terminus. Vertinant jo pasirinktuosius, būtina pabrėžti, kad autorius pirmiausia ima ne naujus, o turinčius tam tikrų tradicijų, jau įsigalėjusius lenkų gramatikose. Vengia nevykusių naujadarų, kurių apstu jo amžininkų lenkų J. N. Deszkiewicziaus, D. Łazowskio, H. Suheckio gramatikose⁵. Naujus pavadinimus J. Čulda kuria tik tada, kai kalba apie nebūdingus lenkų kalbai reiškinius, arba tada, kai nori tiksliau nusakyti reiškinio esmę, patikslinti terminą.

Fonetikos terminai dažniausiai sutampa su anksčiau vartotais, bet yra ir vykusių naujadarų. Balsiams J. Čulda taiko, palyginti su kitomis gramatikomis, novatorišką binarį padalijimą: *samogłoski ustne* — *nosowe* (lūpiniai ir nosiniai balsiai); *grube*—*cienkie* (pažodžiui — storieji ir plonieji); *otwarte*—*ściśnione* (atvirieji ir susiaurėję). Daugelį šių terminų (*samogłoska nosowa*, *gruba*, *otwarta*, *ściśniona*) jau XVIII a. antrojoje pusėje įteisino lenkų nacionalinės gramatikos autorius O. Kopczyński⁶, dalį (*samogłoska cienka*) — žymus XIX a.

⁴ Žr. Podracki J. Składnia i dydaktyka w XIX — wiecznych gramatykach języka polskiego // Przegląd Humanistyczny. 1972. T. 3. S. 157.

⁵ Turime galvoje šiuos darbus: Deszkiewicz J. N. Grammatyka języka polskiego. Rzeszów, 1846; to paties. Zbiór odpowiedzi recenzentom grammatyki języka polskiego w Rzeszowie 1846 roku wydanej. Lwów, 1853; Łazowski D. Krótki rys grammatyki języka polskiego. Lwów, 1849; Suhecki H. Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi. Lwów, 1849, to paties. Zwięzła nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi. Lwów, 1849 ir Krótka nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi. Lwów, 1849; Żochowski F. Części mowy odmieniające się przez przypadki. Warszawa, 1838; to paties. Mownia języka polskiego. Warszawa, 1852.

⁶ O. Kopczyński Edukacinės komisijos pavedimu parašė lenkų kalbos gramatiką *Grammatyka dla szkół narodowych w trzech częściach dla klas I—III*, išleista 1778—1783 m. Už tai 1816 m. jam buvo įteiktas aukso medalis su užrašu: „Už lenkų kalbos gramatiką — tautiečiai. 1816“.

pirmosios pusės gramatikas J. Mroziński⁷, parašęs pirmą mokslinę lenkų kalbos gramatiką. Skirtingai buvo vadinami tik lūpiniai balsiai, pvz., J. N. Deszkiewiczus vadino juos „*samogłoski czyste*“ (grynieji balsiai; J. Čiulda šį terminą vartojo greta *samogłoska ustna*), J. Mroziński — „*nienosowe*“ (nenosiniai), kiti nevartojo jokio termino. A. Koronczewskio, parašiusio monografiją apie lenkų gramatinės terminologijos raidą, duomenimis, pirmasis terminą *samogłoska ustna* (lūpinis balsis) pavartojo 1914 m. žymus XX a. pradžios lenkų kalbininkas S. Szoberis⁸. Tačiau šio termino buvimas J. Čiuldos gramatikoje prieštarauja A. Koronczewskio išvadai.

Nosiniams balsiams nusakyti J. Čiulda vartoja terminą *pólsamogłoska* (pusbalsis)⁹. Žemaičių gramatikos autorius įsitikinęs, kad nosiniai balsiai „yra tam tikra pereiga iš balsio į priebalsį, kitaip saktant, užima tarp balsio ir priebalsio tarpinę vietą“ (MV 19v). J. Čiulda tikriausiai buvo paveiktas J. N. Deszkiewicziaus ir F. Żochowskio, kurie nosinius balsius laikė balsių ir priebalsių tarpine grandimi¹⁰. J. Čiulda savo gramatikoje naujai pavadino skardžiuosius ir dusliuosius priebalsius, kurie, išėjus J. Mroziński gramatikai, buvo vadinami *spólgłoski słabe* ir *mocne* (silpnieji ir stiprieji priebalsiai). J. Čiulda siūlo juos vadinti *ciche* ir *głośnie* (tyliaisiais ir garsiaisiais). Kiek vėliau (1885 m.) šie J. Čiuldos terminai buvo J. Karłowicziaus įtraukti į lenkų kalbotyros terminų sąvado projektą¹¹. Nėra abejonių, kad J. Karłowiczius yra šiuos terminus paėmęs iš „Trumpų samprotavimų“ rankraščio, kurį buvo pasiskolinęs iš A. Zavadskio, vadinasi, iš vėlesniojo, 1855 m. (MV) varianto, jį skaitęs ir gerai įvertinęs. Tie patys terminai pateko ir į J. Karłowicziaus bendradarbio A. Kryński 1897 m. išleistą lenkų kalbos gramatiką. A. Kryński juos vartojo greta terminų

⁷ J. Mroziński yra kelių, turinčių mokslinę vertę, gramatikų autorius. Svarbiausia — Pierwsze zasady grammatyki języka polskiego — buvo išleista 1822 m.; žr. Mroziński J. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1986. T. 1. S. 33–84.

⁸ Koronczewski A. Polska terminologia... S. 74; deja, tai nepatikimas, dažnai klaidinąs darbas.

⁹ Šis terminas buvo priimtas kalbininkų suvažiavime (1921) jerams žymėti. Žr. 8 išnašą. S. 76.

¹⁰ Plg. Żochowski F. Części mowy... S. 2: „nosiniai balsiai — tai subtili, jungianti balsius ir priebalsius, grandis, nes tariant nosinius balsius girdimas labai silpnas priebalsis n“; panašiai rašo ir Mownia języka polskiego. S. 8.

¹¹ Prace Filologiczne. 1885. T. 1. S. 102–120.

spółgłoski dźwięczne ir *bezdźwięczne*, nors dažniau rašydavo J. Čiuldos terminus.

J. Čiulda pakeitė priebalsių pavadinimus, siekdamas patikslinti terminus, aiškiau nusakyti reiškinio esmę. Jis pirmasis pastebėjo, kad, tariant priebalsius, svarbu ne oro kiekis, kaip manė jo pirmtakai, bet balsas (głos) arba jo stoka. Jis rašė: „nesant pakankamai jautraus anemometro, kiekvienas, norintis išmatuoti šitą oro kiekį, patiria sunkumą, ir tai mane paskatino parinkti tiems garsams aiškesnius ir lengviau priderinamus, bet ne prasčiau atitinkančius jų prigimtį, pavadinimus. Tad pirmuosius *c*, *cz*, *k* [...] pavadinau tyliaisiais [t.y. dusliaisiais], nes tinkamai juos tariant niekada nevartojamas balsas [...]. O jeigu ir išstarsime balsiai, iš karto jie liausis buvę tais pačiais garsais — pavirs atitinkamais garsiaisiais *dz*, *dź*, *g* [...]. Antruosius [...] pavadinau garsiaisiais [t.y. skardžiaisiais], nes be balso iš viso natūraliai skambėti negali“ (MV 12—12v). Jo požiūris į šiuos priebalsius labai artimas šiuolaikiniam.

Kitaip vadinami ir sklandieji priebalsiai. J. Čiulda siūlo juos vadinti *patvariaisiais* (stałe), todėl kad „kalbant balsiai, yra garsieji [t.y. skardieji], tyliai — tylieji [t.y. duslieji], ir bet kaip tariami visada lieka tie patys, niekada nekinta tiek, kad klaidintų ausį“ (MV 12v). Kiti terminai: *spółgłoski wargowe* (lūpiniai priebalsiai), *nosowe* (nosiniai), *gardłowe* (gerkliniai), *podniebienne odbite* (trankieji gomuriniai), *podniebienne nieodbite* (netrankieji gomuriniai) yra paimti iš J. Mrozińskiego gramatikos. Apskritai, rašydamas apie vokalizmą ir konsonantizmą, J. Čiulda sekė J. Mrozińskiu, todėl ir skirtumai čia labai nedideli¹². Reikia pripažinti, kad priebalsių artikuliacijos aprašymas „Trumpuose samprotavimuose“ dažnai yra tikslesnis nei ano meto lenkų kalbos gramatikose. Pavyzdžiui, J. Čiulda aiškiai nusako liežuvio funkciją ir jo padėtį bei plyšio susidarymą tariant priebalsį *s* (MV 9), ko nėra lenkų gramatikose.

J. Čiuldos gramatikoje daug įžvalgių pastabų apie fonetinius reiškinius, bet pasitaiko ir netikslumų, pvz., įsitikinimas, kad nosiniai balsiai — tai tarpiniai garsai tarp balsių ir priebalsių (plg. apie pusbalsius).

¹² Skirtingai klasifikuojami priebalsiai *ś*, *ź*, *ć*, *dź*: J. Mrozińskis juos laikė gerkliniais (trankiaisiais ir netrankiaisiais), o J. Čiulda — gomuriniais (trankiaisiais).

J. Čiuldos pritaikytus žodžius fonetikos sąvokoms pavadinti: *samogłoski ustne* (lūpiniai balsiai), *spógłoski ciche* (duslieji priebalsiai), *głošne* (skardieji), *stale* (patvarieji) laikytume vykusiais. Pirmiausia naujų terminų nedaug ir jie geriau nei ankstesni nusako sąvokos esmę. Be to, tai žodžiai, jau esantys kalbos sistemoje, o ne autoriaus naujadarai (plg., pvz., keistus H. Suheckio sudarytus terminus *samogłoski wietkie* — *e, é* 'lankstieji balsiai', *spógłoski syczliwe c, dz* 'šnypsčiamieji priebalsiai').

Morfologijos skyriuje J. Čiulda laikosi tradicinio O. Kopczyńskio ir juo remiančiųsi gramatikų kalbos dalių skirstymo bei terminologijos. Tai sąmoningas pasirinkimas. Išskyręs 8 kalbos dalis: *imię* (vardažodis), *zaimiek* (įvardis), *słowo* (veiksmažodis, paraidžiui — žodis), *imiesłów* (dalyvis), *przysłówek* (prieveiksmis), *przyimek* (prielinksnis), *wykrzyknik* (jaustukas), *spójnik* (jungtukas), jis rašo: „Šitaip skirstydamas ir pavadindamas kalbos dalis sekiau senaisiais gramatikais, nes dabartinių skirstymas man nepasirodė tinkamas“ (MV 31). Kalbėdamas apie šiuolaikinius gramatikus, turbūt turėjo galvoje ir H. Suheckį su D. Łazowskiu, kurie nelaikė dalyvių atskira kalbos dalimi, o vardažodžius skirstė į daiktavardžius, būdvardžius bei skaitvardžius ir laikė juos atskiromis kalbos dalimis. Jie taip pat vartojo terminą *czasownik* (veiksmažodis). J. Čiulda įsitraukė į polemiką dėl šio pavadinimo¹³, pasisakė už ankstesnį, tradicinį veiksmažodžio pavadinimą *słowo* („Kas anksčiau buvo vadinamas *słowo* (verbum) [veiksmažodis, paraidžiui — žodis], dabartiniai pavadino *czasownik* [laikininku], nes yra kaitomas laikais. Dėl tos pačios priežasties būtų galima pavadinti ir *nuosakininku* arba *asmenininku*, nes analogiškai yra kaitomas ir nuosakomis bei asmenimis“. — MV 31—31v). Vardažodžius J. Čiulda skirstė šitaip: *imiona rzeczowe* (daiktiniai vardažodžiai arba daiktavardžiai), *przymiotne—przymiotniki* (būdvardžiai),

¹³ H. Suheckis gynė terminą *czasownik*. Jis rašė: „Klasikinė gramatika veiksmažodį vadina *žodziem* (słowo), tiksliai versdama *verbum*. Mums (t. y. lenkams — H. K., N. K.) jis reiškia bet kurį ištartą žodį. Tai, kad lotynų kalbos žinovai ir prancūzai negalėjo sugalvoti kito techninio žodžio, dar nereiškia, kad mums reikia jais sekti“ (Nauka języka polskiego... S. 111). J. N. Deszkiewiczzius griežtai kritikavo (Zbiór odpowiedzi... S. 265): „sakykim, kad terminas *słowo* netikslus; bet ar geresnis yra *czasownik*, kuris rodo tik kaitymą laikais, ir tai dėl vokiečių kalbos įtakos?“ Teigė, kad „tas tariamas šiuolaikinių, nesubrendusių autorių originalumas, vis naujų terminų kūrimas sukėlė daug painiavos ir neaiškumų“.

liczbowe—liczowniki (skaitvardžiai). Terminą *liczownik* (ne *liczebnik*) prieš J. Čiuldą pavartojo S. Borodziczius¹⁴ ir H. Sucheckis, o po jo — dar A. Kryńskis. Kitų gramatikų autoriai vartojo pavadinimą *liczebnik*. Nors ir keista, bet žodis *liczownik* nepateko į jokių lenkų kalbos žodyną. Šių gramatikų dėka jis turbūt plačiau buvo pažįstamas tik buvusiose Lenkijos—Lietuvos valstybės rytinėse srityse, Lvovo, Gardino ir Vilniaus žemėse. XIX a. septintajame dešimtmetyje savo kronikose jį yra pavartojęs ir lenkų rašytojas J. Lamas, buvęs nuolat susijęs su Lvovu.

Tradicinių terminų J. Čiulda laikėsi taip pat rašydamas apie daiktavardžius, plg. dažnus pavadinimus: *rzeczowniki przymiotowe* (ypatybiškieji, t.y. kilę iš būdvardžių), *słowne* (veiksmažodiniai), *umysłowe* (protiniai), *uczuciowe* (jausminiai, kuriems priskiria mažybinčius ir dinamuosius menkinamosios reikšmės daiktavardžius). Savitai aprašo gyvus daiktus reiškiančius daiktavardžius. Daiktavardžiais reiškiami daiktai skirstomi į: 1) *gyvus*, 2) *beveik gyvus* („tam tikra prasme gyvenantys, bet ryškių jutimų neturintys, negalintys skirti pasitenkinimo ir skausmo: medis, žolė...“ MV 33v) ir 3) *negyvus*. Lenkų tradicijai neįprasta yra beveik gyvus daiktus reiškiančių daiktavardžių klasė. Jos neminėjo nei viena iš mums žinomų gramatikų.

J. Čiulda būdvardžius skirsto į išskirtinius, t.y. įvardžiuotinius (*przymiotniki wyłączne*) ir paprastuosius (*zwyczajne*). Tai jo paties sugalvoti terminai. Tokio skirstymo lenkų kalboje XIX a. būti jau negalėjo, nes paprastieji būdvardžiai išnyko dar XV a.

J. Čiulda savo gramatikoje paliko įsigalėjusius lenkų kalbos gramatikose žodžių kaitybės terminus. Perėmė būdingą O. Kopczyńskiui ir jo pasekėjams terminą *forma* (linksniuotės reikšmė), nors H. Sucheckis jau 1848 m. pavartojo naują pavadinimą *odmiana*, o F. Żochowski — *modła*. Įvardžių klasifikacija ir pavadinimai taip pat sutampa su lenkų gramatikų vartojamais terminais: *zaimki osobowe* (asmeniniai įvardžiai), *okazujące* (nurodomieji, t.y. parodomieji), *pytające* (klausiamieji), *dzierzawcze* (savybiniai).

Daug įdomesni veiksmažodžio kaitybės terminai. Kaip ir lenkų kalbos gramatikos, J. Čiulda skyrė: *słowa dokonane* (įvykio veikslų veiksmažodžiai), *niedokonane* (eigos veikslų), *czynne* (veikiamosios rūšies), *biernie* (neveikiamosios rūšies) ir *nijakie* (niekatrėji „reiškian-

¹⁴ Borodzicz S. Grammatyka dla początkujących. Wilno, 1830.

tys kokio nors objekto būseną, judėjimą ar ramybę, nei į jį patį, nei į kitą objektą jokio v.iksmo nenukreipiantys: *sergù*“ MV 52), *zaimkowie* (sangražiniai), kuriuos siūlė vadinti *zwrotne*, *częstotliwie* (dažniniai). Nauja tai, kad J. Čiulda atkreipė dėmesį į veiksmažodžius, mėgdžiojančius įvairius garsus, kuriuos jis vadino *słowa naturalne* (gamtiniai veiksmažodžiai MV 52v).

Nepažįstami taip pat nei lenkų gramatikams, nei K. Kasakauskui yra kiti jo terminai: *słowa wyrażające* (parūpinamieji veiksmažodžiai, „reiškiantys asmens veikimą sulig paliepimu, sulig kito valia, *raszidyndù* ‘kažkas rašo mano palieptas, mano pageidavimu’“ MV 52), *dzierzawcze czynne* (savybiniai veikiamieji, „reiškiantys sau ir paties atliekamą veiksmą: *kasous* ‘kasu sau’“ MV 52v), *dzierzawcze bierne* (savybiniai neveikiamieji, „reiškiantys vieno asmens veiksmą, atliekamą kito asmens naudai ar žalai: *raszidyndous* ‘man rašo’“ MV 52v) ir *słowa małodzielne* (mažaveiksmai, „reiškiantys vos žėnkly veiksmą: *dùsteriety* ‘vos įdurti’“ MV 52v). Šitais terminais pavadintos tam tikros semantinės žemaičių veiksmažodžių klasės, kurių lenkų kalba visai neturi.

Nuosakų pavadinimai tradiciniai, įprasti: *tryb oznajmujący* (tiesioginė nuosaka), *rozkazujący* (liepiamoji), *warunkowy* (tariamoji), *bezokoliczny* (bendraties). XIX a. pirmosios pusės gramatikose keturios nuosakos — tai retenybė. Paprastai būdavo arba 3, arba 6¹⁵. Galbūt J. Čiulda šiuo atveju rėmėsi K. Kasakausku, tik terminą *tryb życzący* pakeitė kitu — *tryb warunkowy*. Tačiau J. Čiulda skyrė paprastuosius ir sudurtinius laikus, ko nėra K. Kasakausko gramatikoje. Sudurtinių laikų formų savitumas sukėlė daug terminologijos sunkumų. Juos autorius šitaip sprendė: „Kadangi lenkų kalboje tokio nėra, tai ir žemaičių kalboje jo sistema negalėjo turėti lenkų kalbai būdingų pavadinimų; todėl jie buvo sudaryti pagal tai, kokio laiko pagalbinis veiksmažodis ar dalyvis vartojamas“ (MV 63). J. Čiulda skyrė 9 [sudurtinius laikus: *czas terazniejszy właściwy* (tikrasis esamasis laikas), *terazniejszo przeszły* (dabartinis būtasis), *terazniejszo przyszły* (dabartinis būsimasis), *przeszło terazniejszy* (praėjęs esamasis), *przeszły właściwy* (tikrasis bū-

¹⁵ Paprastai *tiesioginė, liepiamoji* ir *bendraties nuosaka* (O. Kopczyński, F. Żochowski); 6 nuosakas skiriantys gramatikai (D. Łazowski, H. Suchecki ir net kelis kartus išleistos gramatikos autorius J. Muczkowski) dar skyrė *jungiamąją* (tryb łączący), *tariamąją* (warunkowy) ir *geidžiamąją* (życzący).

tasis), *przeszło przyszły* (praėjęs būsimasis), *przyszło terazniejszy* (būsimas esamasis), *przyszło przeszły* (būsimas būtasis), *przyszły właściwy* (tikrasis būsimasis). Panašu, kad laikų pavadinimams pavyzdžiu galėjo būti tos lenkų kalbos gramatikos, kurios skyrė įvairius sudurtinius laikus (pvz., M. Jakubowiczius *czas przeszłoprzyszły*, F. Żochowskis — *terazniejszoprzyszły, przeszłoprzyszły, przyszłoprzyszły*).

Nemažai skiriasi J. Čiuldos darbo ir lenkų gramatikų bei K. Kasakausko dalyvių pavadinimai. K. Kasakauskas S. Borodzicziaus pavyzdžiu vartojo terminus *imiesłowy zwyczajne* (paprastieji dalyviai) ir *osobliwe* (nepaprastieji). J. Čiulda dalyvių pavadinimus pats sugalvojo. Be esamojo, būtojo ir būsimojo laiko veikiamųjų ir neveikiamųjų dalyvių (tas pats K. Kasakausko gramatikoje), skyrė dar *imiesłowy rzeczowe* (daiktiniai dalyviai), *jednoczesne* arba *współczesne* (vienlaikiai dalyviai, t.y. pusdalyviai MV 58v, 59, 62), ir *wymagające* (MV 50) arba *konieczne* (reikiamybės dalyviai). Ypač vykęs terminas *imiesłów współczesny*, lenkų kalboje vartojamas ir dabar. Tik neaišku, ar J. Čiulda pats jį sugalvojo, ar iš ko nors pasiskolino (jo nemini nė viena gramatika). Lenkų kalboje šis terminas paplito per A. Małeckio gramatiką (1863). Tačiau abejotina, kad A. Małeckis būtų skaitęs J. Čiuldos rankraštį.

Kiti, susiję su žodžių kaitėba terminai: *przypadkowanie* (linksniavimas), *stopniowanie* (laipsniavimas), *czasowanie* (asmenavimas), *osoba* (asmuo), *tryb* (nuosaka), *przypadek* (linksnis), *rodzaj* (giminė), *liczba* (skaičius) anuo metu buvo plačiai vartojami. Juos vartojo ir J. Čiulda „Trumpuose samprotavimuose“. J. Čiuldos gramatikos kaitėbos terminai skiriasi nuo vartojamų lenkų kalbos gramatikose labiau nei fonetikos terminai. Tai susiję su specifiniais, būdingais tik lietuvių kalbai reiškiniiais, kurių lenkų kalba neturi.

Sintaksės šiuolaikine prasme J. Čiuldos gramatikoje beveik visai nėra. Jo pasirinkta sintaksės koncepcija — tai vadinamoji Miklosicho sistema¹⁶. Sintaksė šios sistemos suprantama kaip mokslas apie sintaksės junginių elementus, žodžių formų ir kategorijų reikšmę ir vartoseną. Taip suprantama sintaksė apima viską, kas netolpa į tradicinės morfologijos rėmus. Tokia koncepcija būdinga senesnėms, elementaraus pobūdžio gramatikoms (pvz., S. Borodzicziaus ir A. S. Kra-

¹⁶ Podracki J. Koncepcje składniowe w gramatykach języka polskiego. Warszawa, 1982. S. 38.

siński, leistoms Vilniuje, ir čia daugiausia paplitusioms). XIX a. viduryje ji buvo jau pasenusi¹⁷. Tokią sintaksės sampratą rodo jos definicija (MV 64) ir skyriaus turinys. Čia pirmiausia dėmesys kreipiamas į tam tikrų kategorijų žodžių vartojimą ir jų junglumą, plg. „Apie veiksmažodžių valdymą“, „Apie dalyvių vartojimą“, „Apie sudurtinio asmenavimo vartoseną“ ir pan. Šiame skyriuje yra žodžių darybos („Apie vienu paprastųjų daiktavardžių padarymą iš kitų“, „Apie sudurtinius žodžius“ ir pan.) ir netgi fonetikos elementų („Apie ilgumą“). Apie žodžių vartojimą tuomet buvo rašoma visuose sintaksės skyriuose, bet ne tik apie tai. J. Čiuldos amžininkams sintaksės objektas jau buvo sakinyš ir gan turtinga šios srities terminologija. Palyginti su jais, J. Čiuldos aprašymas pasenęs.

„Trumpų samprotavimų“ terminija įrodo, kad J. Čiulda nesekė kokia nors viena gramatika, vienu autoriumi. Manome, kad jis buvo susipažinęs su daugeliu ano meto darbų, bet nuolat naudojosi tik keliais — tikrai O. Kopczyńskiego, J. Mrozińskiego, S. Borodziejcziaus darbais. Bet ir jais J. Čiulda nesekė akiai. Pasirinkdavo tik tai, kas jam buvo reikalinga aprašant žemaičių kalbos sistemą. Rašydamas „Apie rašybą“, ypač daug pasinaudojo minėtu straipsnių rinkiniu „Rozprawy i wnioski...“, ypač L. Osińskiego ir K. Brodzińskiego straipsniais. Žodžių kaitymo ir sintaksės skyrių pagrindas — senesnės, remiančios O. Kopczyńskiu, gramatikos.

Sunku tiksliai pasakyti, ar J. Čiulda naudojosi F. Żochowskio darbu „Części mowy odmieniające się przez przypadki“ (vėlesniojo „Mównia języka polskiego“ (1852 m.) galėjo dar ir nežinoti, nes neatsižvelgia į naująją F. Żochowskio terminologiją), ar J. N. Deszkiewicziaus gramatika. Labiau tikėtina — dėl chronologijos ir dėl aliuzijų skaičiaus — kad naudojosi F. Żochowskio.

Ne visai aišku ir tai, ar Juozas Čiulda žinojo ir naudojosi H. Suheckio gramatika. Nežinia, iš kurio — H. Suheckio ar S. Borodziejcziaus — yra perėmęs terminą *liczownik*. Kad galėjo būti susipažinęs su H. Suheckio gramatika, leistų manyti aliuzijos į ginčą dėl termino *czasownik* ir į skirtingą kalbos dalių klasifikaciją (t.y. dalyvių kaip atskiros kalbos dalies nebeskyrimą), bet apie tai J. Čiulda galėjo būti girdėjęs ir iš kitur.

¹⁷ Ten pat. S. 38—39.

Apskritai J. Čiulda svetimųjų darbais naudojosi daug laisviau ir kūrybiškiau negu K. Kasakauskas.

J. Čiuldos gramatikos terminus palyginus su ano meto lenkų darbuose vartotais, matyti, kad jie parinkti daug atsargiau ir atsakingiau. J. Čiulda dažnai pateikdavo kelis kalbos faktų aprašymo būdus ir juos įvardijančius terminus, pvz., *samogłoska czysta, czyli ustna* (MV 22). Jis svarstė, kuris terminas tinkamesnis, aiškino, kodėl jį pasirinko (plg. dusliųjų [*spółgłoski ciche*] ir skardžiųjų priebalsių [*głosne*] aprašymą). To meto lenkų kalbos gramatikose gausu naujų, keistų, dažnai nenuosekliai vartojamų terminų (plg. J. N. Deszkiewicziaus, H. Sucheckio, F. Żochowskio naujadarus). J. Čiulda laikėsi tradicinių lenkų kalbos terminų, o jo sukurti terminai (*spółgłoska cicha, głosna, samogłoska ustna, przymiotniki wyłączne, słowa naturalne, wyręczające, małodzielne, miesłów jednoczesny* || *współczesny, wymagający* || *konieczny* ir sudurtinių laikų pavadinimai) gražiai dera prie jau esančių, nestebina keista forma kaip kitų gramatikų naujadarai. Daugelis jo vartojamų terminų išliko iki šių dienų. Tai rodo autorių turėjus gerą nuovoką pasirinkti tinkamiausius pavadinimus, kurie laiko išbandyti vartojami ir šiandien.

2. „Trumpų samprotavimų“ lenkų kalbos charakteristika. Žinoma, neįmanoma suminėti visų lenkų kalbos reiškinių, būdingų J. Čiuldos gramatikai. Apsiribojome tik tais, kurie buvo dažni XIX a. arba labai skiriasi nuo dabartinės lenkų kalbos sistemos. Dėl autoriaus kilmės „Trumpuose samprotavimuose“ esama ir regionizmo, būdingų tik lietuviškajam lenkų kalbos variantui.

2.1. **Rašyba.** Svarbiausios XIX a. lenkų rašybos problemos — tai diakritiniai ženklai virš balsių ir priebalsių, raidžių *j, x, z, s* rašyba bei žodžių rašymas kartu ir skyrium.

Daug dėmesio J. Čiulda skyrė diakritiniams ženkams. Tai reikia ypač pabrėžti, nes to meto lenkų rašyba labai įvairavo. Daugiausia neaiškumų buvo dėl diakritiko virš balsio *é* žymėjimo. Tose pačiose lytyse vieni rašydavo *é*, kiti — *e*.

Abiejuose J. Čiuldos gramatikos rankraščiuose, taip pat ir „Kampamatyje“, akūtu žymimi du balsiai *é* ir *ó*. Toks pat ženklas virš *á* lenkų rašyboje jau buvo seniena, nes skirtumas tarp *á* ir *a* buvo išnykęs. Balsiai *é, á, ó* atsirado XV a. iš analogiškų ilgųjų balsių *ē, ā, ō*.

Jie buvo tariami siauriau nei *e*, *a*, *o*; galima juos laikyti tarpiniais garsais tarp *e* ir *i*, *y* (*é*), *a* ir *o* (*á*), *o* ir *u* (*ó*)¹⁸.

„Balsio *a* nereikia žymėti diakritiku, — rašė J. Mroziński, vienas lenkų kalbos rašybos projekto („Rozprawy i wnioski...“) autorių, — nes niekas negirdi garsų skirtumo. *ó* ir *é* privalo būti žymimi diakritiku ten, kur ir dabar šie balsiai tariami siauriau, nes kiekvienas įsitikinęs, kad šie balsiai tariami skirtingai“. Kitas — K. Brodziński — buvo atsargesnis: „dėl *é* rašybos abejojama“. T. Szumskio požiūris kraštutinis. Rašydamas 1809 m. lenkų kalbos gramatiką, jis išmetė *é* iš raidyno ir pasisakė prieš „nereikalingos“ raidės vartojimą. Rašybos problemoms spręsti buvo sušaukta speciali komisija, vadinamoji Deputacija. Nepaisydama nuomonių skirtumo, savo leidinyje „Rozprawy i wnioski...“ 1830 m. ji rekomendavo: 1) žymėti kiekvieną galūnę *-éj*; 2) bevardės giminės būdvardžių ir įvardžių 6 ir 7 (įnagininkas ir vietininkas) linksnių galūnę *-ém*; 3) daiktavardžių: *chléb* ‘duona’, *siéw* ‘sėja’, *ślédź* ‘silkė’, *spiéw* ‘dainavimas’ vns. vardininką; visas veiksmažodžių: *dowié się* ‘sužinos’, *jé* ‘valgo’, *powié* ‘pasakys’, *rozumie* ‘supranta’, *śmie* ‘drįsta’, *umié* ‘moka’, *wié* ‘žino’ asmenuojamąsias formas ir kai kuriais kitais atvejais. J. Čiulda gerai žinojo šias taisykles, dažnai citavo rinkinio straipsnius ir jų autorių [pažiūras, tačiau ne visų rašybos normų laikėsi. Kodėl? Ar per dvidešimtmetį nuo taisyklių pasirodymo skirtumas tarp *e* ir *é* pasidarė neberyškus? Dar „Kampamatyje“, rašytame maždaug 1835—1847 m., ir 1854 m. AK gramatikos rankraštyje akūtu žymimos visos, beveik be išimčių, galūnės *-éj* (*nadbaltyckiej* ‘pabaltijo’, *prawdziwéj* ‘tikrosios’) ir bevardės giminės būdvardžių ir įvardžių įn. ir vt. galūnė *-ém* (*cichém* ‘tyliu’, *swém* ‘savo’). *é* turi kai kurių daiktavardžių vns. vardininkai, pvz., *chléb* (AK 27), ir veiksmažodžių formose *niéma* ‘nėra’ (AK 10), *powatpiéwać* ‘abejoti’ (AK 1). Tačiau juo toliau, juo daugiau AK rankraštyje diakritikais nežymėtų galūnių *-éj*, o pabaigoje jau tik kai kurios yra žymimos. 1855 metais perrašydamas 1854 m. rankraštį, nustojo žymėti *é* galūnėje *-éj*. Palyginkime tuos pačius abiejų rankraš-

¹⁸ Visi susiaurėję balsiai (*é*, *á*, *ó* kartais žymimi ir *é*, *á*, *ó*) bendrinėje lenkų kalboje išnyko. Anksčiausiai *á* (XVIII—XIX a.), kiek vėliau *é* (XIX a. pabaigoje). Diakritiku žymėtas *ó* išliko rašyboje, bet kokybiškai nesiskiria nuo *u* (XIX a.). Žr. Bajerowa I. O zaniku samoglosek pochylonych (pokłosie dyskusji). Katowice, 1978.

čių sakinius: *stają się dwójkami przybierając przed swoim brzmieniem brzmienie innej syczącej, albo podniebienną odbitej, lub też językowej* (AK 8v) ir *stają się dwójkami przybierając przed brzmieniem swoim brzmienie innej syczącej, albo podniebienną odbitej, lub też językowej* (MV 10). 1855 m. rankraštyje *-ej* su diakritiku gali atsirasti tik netyčia, autoriaus nesąmoningai pažymėtas, pvz., *O tėj głosce niema co dalej rozprawiac* (MV 10). Yra tik keli panašūs pavyzdžiai.

Susidaro įspūdis, kad *é* žymėjimas J. Čiuldai ne toks jau svarbus. Matyt, skirtumas tarp balsių *é* ir *e* Didžiojoje Lietuvoje jau buvo visiškai išnykęs arba bebaigiąs nykti. Tai atitiktų šiuolaikinio lenkų kalbininko S. Urbańczyko hipotezę, kad susiaurėję balsiai *á, é, ó* pirmiausia išnyko LDK teritorijoje¹⁹.

e su diakritiku galūnėje *-ém* (pvz., *głośném* ‘garsiu’) žymimas nuosekliai, kad galima būtų skirti vyriškąją (*-im/-ym*) ir bevardę (*-ém*) buvo tariama kaip galūnė *-im/-ym*) būdvardžių ir įvardžių giminę. Šį skyrimo būdą pradėjo O. Kopczyński. Kituose žodžiuose *e* pasitaiko retai, pvz., *déżdż* ‘lietus’ (AK 25, MV 26v), *skwierczę* ‘čirškiu’ (AK 15v, MV 17v).

Balsis *ó* XIX a. buvo žymimas nuosekliai. Tačiau pasitaikydavo ir neįprastų *o* bei *ó*. Tokių pavyzdžių „Trumpuose samprotavimuose“ ne tiek daug, nors kalbos istorikai linkę manyti, kad paralelinės *o*||*ó* formos (rusų kalbos veikiamos) kaip tik būdingos lietuviškajam lenkų kalbos variantui²⁰. Dažniausiai neįprastas *ó* J. Čiuldos gramatikoje šiuose žodžiuose: *dosłownie* ‘pažodžiui’ (MV 77), *organa mównie* ‘kalbos padargai’ (MV 8, 8v ir kt.), *słownik* ‘žodynas’ (MV 83v, 85), *słowny* ‘veiksmažodinis’ (MV 58, 69v), *zwrótnemi* ‘sangražiniai’ (MV 52v). Šiandien tai būtų klaidinga rašyba, tačiau daugelį formų to meto lenkų kalbos žodynas SWil²¹ laikė lygiavertėmis, plg. *zwrótny* a. *zwrotny*, *słowny*, a. *słówny*, *słownik* a. *słównnik*. *ó* gali būti ir priešdėliuose *do-* ir *po-*, pvz., *dójsć* ‘prieiti’ (AK 15) || *dojsć* (MV 16v), *spójrzec* ‘pažvel-

¹⁹ Urbańczyk S. Przyczyny zaniku samogłosek pochyłonych w języku polskim. Prace z dziejów języka polskiego. Wrocław, 1979. S. 265—277.

²⁰ Plg. Bajerowa I. Polski język ogólny XIX w.: Stan i ewolucja. T. 1: Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia. Katowice, 1986. S. 82—83; Bednarczuk L. Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny // Język Polski. 1974. N. 54. S. 328; Kurzowa Z. Język grupy filomatów // Język Polski. 1955. Nr. 35. S. 337.

²¹ Zdanowicz A. ir kt. Słownik języka polskiego. Wilno, 1861. T. 1—2. Lenkų literatūroje jis vadinamas Vilniaus žodynu (Słownik wileński) — SWil.

gti' (AK 47, MV 52v). Panašių pavyzdžių XIX a. lenkų kalbos tekstuose, rašytuose Lietuvoje, nemažai yra radusi I. Bajerowa (pvz., *dójdzie* 'prieis', *pówierzchnią* 'paviršiumi', *pówiozą* 'nuveš'). Kai [kurie žodžiai su *ó* iš AK rankraščio: *dójsć* (AK 15), *Litwinóm* 'lietuviams' (AK 7), *ostróžny* 'atsargus' (AK 27), *z osóbną* 'atskirai' (AK 7v) vėliau, MV rankraštyje, buvo pakeisti formomis su *o*: *dojsć* (MV 16v), *Litwinom* (MV 8), *ostrožny* (MV 28v), *z osobna* (MV 8v). Tai rodo, kad *o* ir *ó* rašyba kai kuriose lytyse dar nebuvo nusistovėjusi. Dgs. naud. galūnė *-óm* to meto lenkų kalboje buvo jau labai reta. Rašyti *ó* šioje pozicijoje rekomendavo O. Kopczyńskis, tačiau mažai kas šios taisyklės paisė. Ilgiau galūnė *-óm* išliko lietuviškajame lenkų kalbos variante. I. Bajerowa teigia, kad Didžiojoje Lietuvoje ji pasitaikydavo dar ir antrojoje praėjusio amžiaus pusėje²². J. Čiuldos gramatikoje yra tik vienas toks pavyzdys ir tik AK rankraštyje — *Litwinóm*.

Abiejuose „Trumpų samprotavimų“ rankraščiuose yra ir neįprastų formų su *o*, pvz., *dowiodł* 'įrodė' (AK 25, MV 26v), *kościół* 'bažnyčia' (AK 66v, MV 78), *otoż* 'taigi' (AK 62v, MV 73), *powodź* 'tvanas' (AK 12, MV 13v), *rymotworstwa* 'eilėdaros' (AK 68, MV 80), *sposób* 'būdas' (AK 47v, MV 53) ir kt. *o* vietoj *ó* dažniausiai rašoma žodžiuose *naród* 'tauta' ir *poźniejszy* || *poźniejszy* 'vėlesnis'. J. Čiulda pirmajame rankraštyje žodį *naród* rašė su *ó*, o vėliau (po metų!) — su *o*, pakeitė beveik visas formas. *o* ir *ó* rašyba XIX a. nebuvo nei stabili, nei vienoda. Net tų lenkų kalbininkų, kurie priklausė rašybos komisijai, tekstuose *o* ir *ó* rašymas svyruoja. Tenka konstatuoti, kad J. Čiuldos gramatikoje yra pavyzdžių su neįprastais balsiais *o* ir *ó*. Tačiau keliolika pavyzdžių, išrinktų iš abiejų rankraščių, neleidžia nei paneigti, nei patvirtinti kokio nors ypatingo *o* ir *ó* vartosenos dėsningumo Lietuvoje.

Nuo šiuolaikinių lenkų kalbos normų skiriasi ir minkštųjų priebalsių *ś*, *ź*, *ć*, *dź*, *ń* rašyba. Vietoj *ś* rašoma *s* arba *s*||*ś*: *lesna* 'miško' (AK 60v, MV 70), *pismiennych* 'rašomųjų' (AK 9, MV 10v); *głosnym* (MV 10v) || *głośnym* 'garsiu' (AK 9v), *ślepuch* || *ślepuch* 'aklys' (MV 34v, AK 32); vietoj *ź* rašoma *z* arba *z*||*ź*: *terazniejszy* (rašyba visur vienoda) 'dabartinis', *wyraznie* (AK 18v) || *wyraźnie* 'aiškiai' (MV 20); vietoj *dź* rašomas *dz*: *dzwięk* 'garsas' (AK 7, 19v, 23v, MV 8, 24v), *ludźmi* 'žmonėmis' (AK 57v, MV 66v); vietoj *ń* rašomas *n* arba *n*||*ń*: *odpowiedne* (MV 12v), *odpowiednego* 'atitinkamo' (MV 25), *poje-*

²² Bajerowa I. Polski język ogólny... S. 80.

dynczy || *pojedyńczy* 'pavienis' ir *ń* vietoj *n*: *cieńki* 'plonas'. Iš čia suminėtu formų gausiausios *pojedyńczy* — su *n* be diakritiko (54 kartai iš 65; 21 kartą *ń* pakeistas *n*), *wyraźny* ir *cieńki*.

Verta paminėti ir priebalsių *ś* ir *ź* (*sz*) painiojimą. Šis reiškiny buvo labai paplitęs XIX a., būdingas ne tik buvusios LDK žemėms; gan dažnas dar ir dabar ne tik tarmėse, bet ir šnekamojoje kalboje. J. Čiuldos gramatikoje tik keli tokie pavyzdžiai — *koszłak* 'šleivakojis' (MV 34v), *poszłę* 'pasiūsiu' (MV 77), *szlub* 'santuoka' (MV 82v).

Akūtu pažymėtų minkštųjų lūpinių priebalsių žodžio gale rasti tik du pavyzdžiai *cietrzew* (MV 36, AK 33v: *cietrzew*), *cietrzew* (AK 22v, MV 23v: *cietrzew*) 'tetervinas', *gap* 'vėpla' (AK 32v, MV 34v). Minkštieji priebalsiai žodžio gale buvo žymimi labai retai. Nepaisydavo jų nei rašytojai, nei leidėjai, nors tai daryti XIX a. pirmojoje pusėje rekomendavo Deputacija (išskyrus priebalsį *f*). Oficialiai prieš jų žymėjimą 1863 m. pasisakė A. Małeckis²³.

Raidės *j* rašyba lenkų kalboje — tai nuolatinis ginčų objektas XIX amžiuje. Amžiaus pradžioje buvo laikomasi tradicinės rašybos: *i* skiemens pradžioje, o *y* — skiemens gale. Tačiau jau antrajame dešimtmetyje kilo daug nesutarimų²⁴. Tirdama daugelį XIX a. tekstų, I. Bajerowa pastebėjo, kad *j* anksčiausiai pradėta rašyti Vilniaus krašte (abiejose pozicijose)²⁵. Visgi K. Kasakauskas 1832 metais dar rašė: *ięzyk* 'kalba', *mnieysza* 'mažesnė', *poiedyncze* 'vientisinis', *poźniey* 'vėliau'. J. Čiulda laikėsi jau naujųjų rašybos taisyklių. Tai maždaug nuo ketvirtojo XIX a. dešimtmečio vyraujantis *-ia*, *-ya* rašymo būdas; po priebalsių *c*, *d*, *t*, *r*, *s*, *z* rašoma *-ya*, po kitų priebalsių — *-ia*, plg. J. Čiuldos *historya* 'istorija' (MV 10v, 11), *hostyja* 'ostija' (MV 11), *poddyalekcie* 'patarmėje' (MV 6), bet *ortografiją* (MV 6).

Raidės *x* J. Čiulda paprastai nevartojo, bet rašė priebalsių junginius *ks*, *gs*. *x* palieka tik kitų kalbų žodžiuose, pvz., *connexio*, *hexsametrem* (SWil: *heksametr*), *Kalixt*. Nors „Kampamačio“ tituliniam

²³ Małeck i A. Gramatyka języka polskiego. Lwów, 1863. Tai svarbu, nes jo gramatika buvo įtraukta į Galicijos (Austrijai priklausiusios Lenkijos žemės) lenkiškų mokyklų programą.

²⁴ Diskusiją dėl *j* rašymo analizuoja Brzezinowa M. Litera „j (J)“ w rękopisach XVIII—XIX w. na tle przepisów ortograficznych // Język Polski. 1973. N. 53. S. 270—278.

²⁵ Bajerowa I. Polski język ogólny... S. 37—38.

puslapyje buvo parašęs *Xiędza* su *x*, bet tą patį žodį „Trumpuose samprotavimuose“ užrašė jau su junginiu *ks* — *ksiądz* (MV 4v).

Senu lenkų rašybos papročiu skoliniuose J. Čiulda palikdavo dvigubus priebalsius, plg.: *allegorya* ‘alegorija’, *grammatyka* ‘gramatika’, *syllaba* ‘skiemuo’.

Morfologinis rašybos principas — tai svarbiausias faktorius, lemiantis *s* arba *z* pasirinkimą. J. Čiulda rašo: *dostrzedz* ‘pastebėti’ (AK 23v, MV 25), *przybiedz* ‘atbėgti’ (AK 12, MV 13v), *zamezcia* ‘ištekėjimo’ (AK 69, MV 81), *zchodzę* ‘sueinu’ (AK 61, MV 71), *zciąć* ‘nukirsti’ (AK 67, MV 79), *ztađ* ‘iš čia’ (visur), nors jau tuomet SWil pateikia: *schodzić*, *ściąć*, *stađ* arba *ztađ*, *zameścicie* arba *zameżćcie*.

Ką rašyti kartu, o ką skyrium, dažniausiai sprendė patys rašantieji. Aiškių taisyklių nebuvo, todėl lenkų rašyba labai įvairavo. J. Čiulda šiuo atveju taip pat nenuoseklus. Abiejuose rankraščiuose dalelytė *ne* su veiksmazodžiais ir dalyviais kartais rašoma kartu, kartais — skyrium, plg. *niemają* (MV 19, 23) || *nie mają* ‘neturi’ (MV 25, 25v), nors rašybos normos reikalavo dalelytę *ne* su veiksmazodžiais rašyti atskirai. To meto lenkų tekstuose vyravo rašyba skyrium, [bet pasitaisydav]o ir kartu parašytų formų. Paprastai kartu buvo rašomos prienosagos *-kolwiek*, *-że* ir *-by*²⁶. Taip yra ir „Trumpuose samprotavimuose“, plg. *kiedykolwiek* ‘kada nors’ (MV 7v), *podobnymże* ‘panašiai’ (MV 22v), *życzychy* ‘linkėti’ (MV 21—21v).

Didžiųjų raidžių rašybą XIX a. paprastai lėmė emocinis faktorius ir nelabai tiksli ir aiški tikrinių daiktavardžių samprata. Abiejuose rankraščiuose yra daug žodžių, parašytų didžiosiomis raidėmis, kuriuos šiandien rašytume mažosiomis. Tačiau stebina ne didžiųjų, nes jų apstu ir kituose to meto rankraščiuose, o mažųjų raidžių gausumas. Mažąja raide dažnai rašomi ir tautybių pavadinimai, pvz., *polacy* ‘lenkai’ (MV 14), *u litwinów* ‘pas lietuvius’ (MV 17), *żmudzinów* ‘žemaičių’ (MV 16), nors lenkai jau seniai buvo įpratę rašyti [didžiosiomis raidėmis]. Lietuvių rašyba tuomet dar nebuvo nusistovėjusi, todėl veikiausiai J. Čiulda dalį tautovardžių parašė mažąja raide paveiktas rusų rašybos²⁷.

²⁶ Dalelytė *-by* dabar yra tariamosios nuosakos dėmuo.

²⁷ Apie tautovardžių rašybą lietuvių kalbos tekstuose žr. Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979. P. 229.

2.2. **Kaityba.** Žodžių kaityba paprastai atitiko XIX a. normas. Praeitame šimtmeityje įprastos buvo šios daiktavardžių galūnės: 1) svetimos kilmės vyr. g. dgs. vard. galūnė *-a* (dabar: *-y*), pvz., *dyalekta* 'dialektai' (MV 5), *poddyalekta* 'patarmės' (MV 5); 2) mot. g. skolinių, kurių galūnė *-ja*, vns. gal. galūnė *-ą* (= nosinis *o*; dabar galūnė *-ę*), plg. *funkcyą* 'funkcija' (MV 15v), *ortografią* 'ortografija' (MV 23v). Retai pasitaiko dgs. įn. galūnė *-y* (dabar: *-ami*): *usty* 'lūpomis' (MV 22v), *z imiesłowy* 'su dalyviais' (MV 31v) tada jau irgi buvusi archaiška.

J. Čiulda yra išlaikęs senesnę mot. g. įvardžių ir skaitvardžio *jedna* 'viena' vns. gal. galūnę *-ę* (= nosinis *e*), plg. *jednę* 'vieną' (MV 44), *swoję* 'savo' (MV 81), kurią XVIII—XIX a. pakeitė galūnė *-ą*. Įvardžių linksniavimas atskleidžia įvardžio *on* 'jis' dvi — parodomojo ir asmeninio įvardžio — funkcijas. „Įvardis *jis* atitinka lenkų *on*, kurio tolesni linksniai yra *jego*, *jemu* ir t.t., o įvardis *ans* atitinka lenkų *on*, kurio tolesni linksniai yra *onego*, *onemu*“. Parodomosios šio įvardžio formos tekste labai dažnos, pvz., *końcówki onych* 'anų galūnės' (MV 41v), *zamilowanie onego* 'ano pomėgis' (MV 4v). Toks vartojimas šiandien įmanomas tik pakilaus, pavyzdžiui, biblinio stiliaus tekstuose. XIX a. viduryje šios lenkų kalbos lytys jau buvo laikomos pasenusiomis.

Būdvardžiai ir įvardžiai lenkiškame J. Čiuldos tekste nuosekliai linksniuoti pagal O. Kopczyńskio gramatikos taisykles: bevardės giminės vns. įn. ir vt. galūnė visada *-em*, plg. *szumném przedsięwzięciem* 'garsiu sumanymu' (MV 6), vyriškosios giminės galūnė *-im|ym*: *w równym stopniu* 'tiek pat' (MV 14v). Dgs. J. Čiulda rašė galūnę *-emi*: [*spółgłoskami*] *stalemi* 'sklandžiaisiais priebalsiais' (MV 12v), *wyrazy nazwane zdrobnialemi* 'žodžiai, vadinami mažybiniais' (MV 14v).

Reguliaraus laipsniavimo formos XIX a. buvo dažnesnės nei šiaudien. J. Čiulda yra pavartojęs tokių formų, plg. *okrzesańszymi* 'kultūringesniu' (MV 14v), *uczeńsi* 'labiau išsilavinę' (MV 5v), *używańszych* 'dažniau vartojamų' (MV 34v) ir kt.

XIX a. paprastai buvo vartojamos ir senesnės veiksmoždžių *podstawiać*, *przedstawiać*, *przekonywać* lytys, plg. J. Čiuldos *podstawują* 'pakeičia' (MV 18v), *przedstawuje* 'vaizduoja' (MV 81), *przekonywa* 'įtikina' (MV 19v).

Regionizmais laikytinos šios formos: priesaga *-i/-y-* vietoj *-e-* veiksmožodžiuose *kłęczyc* 'klūpėti' (MV 18), *leżyc* 'gulėti' (MV 15); veiksmožodžio *kłaść* 'dėti' asmenavimas — *kladnący* (MV 30), *kladną się* (MV 46v), *kladnie się* (MV 30) — bendrinėje lenkų kalboje yra *kladaq*, *kladzie się* ir t.t.²⁸; ir sangražinių veiksmožodžių formų svyravimas. Kai kuriuos lenkų kalbos sangražinius veiksmožodžius J. Čiulda rašė be sangražos dalelytės *się*, *sobie*, pvz., *zastanawiac* vietoj *zastanawiac się*: *zastanawiajac pilnie* 'įtemptai mąstydamas' (MV 7v), *życzyć* vietoj *życzyć sobie*: *życzyłbym przyjac końcówkę a* 'norėčiau priimti galūnę -a' (MV 43), arba su sangražos dalelyte ten, kur ji nereikalinga, pvz., *peǳę się za kim* 'vejuosi ką nors' (MV 60v), *przewinić się* 'nusikalsti' (MV 72v). Panašių pavyzdžių lenkų kalbininkė Z. Kurzowa yra radusi ir filomatų kūriniuose. Ji linkusi manyti, kad jie atsi-rado baltarusių kalbos veikiami²⁹. Tačiau turbūt čia galima ir lietuvių kalbos įtaka. Lenkų ir lietuvių kalbų sangražiniai veiksmožodžiai smarkiai skiriasi, pvz., lietuvių kalbos sangražinį veiksmožodį lenkų kalboje kartais atitinka nesangražinis ir atvirkščiai, plg.: *nusikalsti*—*przewinić*, *wytis*—*gonić*, o *galvoti*—*zastanawiac się*. Jie galėjo paveikti J. Čiuldos lenkų kalbą.

2.3. Sintaksė. Šiuolaikiniam skaitytojui „Trumpų samprotavimų“ lenkų kalbos sintaksė gali pasirodyti kiek pasenusi. Tokį įspūdį sukelia praėjusio šimtmečio sintaksinės konstrukcijos. Tai pirmiausia vardinės tarinio dalies, išreikštos būdvardžiu, įnagininkas, sangražinių veiksmožodžių neveikiamoji rūšis, skirtingas žodžių valdymas, kitokia žodžių tvarka sakinyje, kitokios kai kurių jungtukų ir prielinksnių funkcijos.

Vardinė tarinio dalis, išreikšta būdvardžiu, gali eiti vardininku arba įnagininku. J. Čiuldos gramatikoje vartojamos abi formos. Dažnesnės įnagininko formos (71 kartas), bet ir vardininkas, ypač vns. ir dgs. bevardės giminės, jau dažnas (62 kartai), plg. *wszelkie znaki są niepotrzebne* 'bet kokie ženklai yra nereikalingi' (MV 21; iš viso 28 pavyzdžiai), *brzmienie nosowe nie jest wyraźne* 'nosinis skambesys yra neaiškus' (MV 41v, iš viso 12 kartų). Geriausiai išlikęs moteriško-

²⁸ Toks asmenavimas būdingas lietuviškajam lenkų kalbos variantui, plg.: Malcówna M. Archaizmy I kon. 1 kl. w języku polskim // Język Polski. 1956. N. 36. S. 331.

²⁹ Žr. Kurzowa Z. Studia nad językiem filomatów i filaretów. Warszawa, 1972. S. 116—117.

sios giminės formų įnagininkas, pvz., *głoska z wtém zdarzeniu jest zbywającą* (vard. būtų: *jest zbywająca*) 'šiuo atveju garsas z nereikalingas' (MV 18v), dažniau nei vard. būna vyriškosios giminės formose, pvz., *język dotąd zostaje zaniedbanym* (vard. būtų: *zostaje zaniedbany*) 'kalba iki šiol tebelieka apleista' (MV 2v). Tačiau pasitaiko ir vyriškosios giminės vardininkas (15 pavyzdžių), pvz., *každy Narod przymuszony jest* (įn. būtų: *przymuszonym jest*) 'kiekviena tauta yra priversta' (MV 7v). Tokia padėtis atitinka XIX a. normas. Ekspansyviausios įnagininko formos buvo XVIII a. antrojoje ir XIX a. pirmojoje pusėje³⁰. Gana dažnai jos pasitaikydavo dar ir antrojoje XIX a. pusėje, pvz., lenkų rašytojo S. Žeromskio kūriniuose (ypač moteriškosios giminės lytyse³¹). Palyginus XIX a. pirmosios pusės filomatų kalbą, kurioje rasta 144 įn. ir 35 vard. pavyzdžiai³², su „Trumpų samprotavimų“ kalba, matyti, kad pastaroji yra naujoviškesnė. Joje ryškus įnagininko konstrukcijų nykimas. Jų vietą užima vardininkas.

Sangrąžinių veiksmažodžių vartojama neveikiamoji rūšis. Tai labai dažnas XIX a. lenkų kalbos reiškinys. Visgi jis išnyko dar prieš XX a. pradžią, turbūt dėl šių formų dviprasmiškumo³³, pvz., sakinys *Kobiety się zabijają* galėjo būti suprantamas dvejopai: 'moterys yra žudomos' ir 'moterys žudosi'. Neveikiamųjų sangrąžinių veiksmažodžių „Trumpuose samprotavimuose“ labai daug, plg. *wyliczone spółgłoski wyrabiają się przyłożeniem końca języka do podniebienia* (vietoj: *są wyrabiane*) 'išvardyti priebalsiai susiformuoja, kai liežuvio galas priglaudžiamas prie gomurio' (MV 22—22v), *wyrzucają się samogłoski* (vietoj: *są wyrzucane*) 'balsiai praleidžiami' (MV 26).

XIX a. sakinio struktūrą nuo šiuolaikinės ryškiausiai skiria žodžių tvarka. Tarinys dažnai būdavo nukeliamas į sakinio galą, pvz., *brzmienie grubsze tej samogłoski od twardszego lub miększego wymawiania spółgłosek z nią złączonych zawisło* 'storasis šito balsio skambesys priklauso nuo to, kiekiau ar minkščiau tariamas su juo sujungtas priebalsis' (MV 20v). Ryškus polinkis kelti į prijungiamojo sakinio

³⁰ Klemensiewicz Z. Orzecznik przy formach osobowych słowa *być* // Prace Filologiczne. 1927. T. 11. S. 136.

³¹ Plg. Kupiszewski W. Język „Dzienników“ Stefana Żeromskiego. Warszawa, 1990. S. 92.

³² Kurzowa Z. Studia nad językiem filomatów... S. 124.

³³ Buttler D. Właściwości syntaktyczne polszczyzny drugiej połowy XIX wieku // Prace Filologiczne. 1988. T. 34. S. 71.

galą ir dalyviais išreikštus pažyminius, pvz., *gdy się zaś bierze do porównania rzecz najwyższy stopień przymiotnika mająca ...* 'tačiau kada lyginti imamas daiktas jau turi aukščiausiąjį būdvardžio laipsnį' (MV 38). Prieš pažymimajį žodį eina nederinamieji pažyminiai, išreikšti daiktavardžio kilmininku, pvz., *przy żyta* (kilm.) *żniwie* 'per rugiapjūtę' (MV 80v), *z większém ust* (kilm.) *otwarciem* 'plačiau pražiota burna' (MV 17). Būdvardžiais išreikšti derinamieji pažyminiai gali eiti ir po pažymimojo žodžio, pvz., *siedzib dawnych swoich* 'senų savo sodybų' (MV 2v). Tokio tipo žodžių tvarka dabar turima tik archaizuotuose, pakilauš stiliaus tekstuose. Kitais atvejais ji laikoma jau pasenusia.

J. Čiuldos gramatikos tekste dažnas lenkų kalbos neiginio galininkas (ne kilmininkas), pvz., *miejsce mieć nie może* 'to negali būti' (MV 19v), *strzeż się, żebyś nie polizał dziegieć* 'saugokis, idant nepalaižytum deguto' (MV 69). Tai labai ekspansyvus ir šiandienos reiškiny. XIX a. veiksmažodžiai su neiginiu ir galininko linksniu pasitaikydavo visame lenkų kalbos plote (išskyrus Šlionsko dialektą), bet ypač dažni buvo pietrytinėse buvusios Lenkijos—Lietuvos srityse, kur juos žaismingai vadindavo *accusativus tromtadraticus*. Kai kas šį reiškinį aiškina lenkų kalbos evoliucija, bet dauguma mano, kad tai svetimos kalbos įtakos rezultatas³⁴.

Kiti veiksmažodžių valdymo skirtumai reti. J. Čiuldos gramatikoje dar pastebėtos šios dabar jau kiek primirštos, bet XVIII a. antroje pusėje vartotos sintaksinės konstrukcijos³⁵: *naznaczyć od* + kilm. (dabar: *naznaczyć przez* + gal.), pvz., *obok Nauk w językach od Rządu naznaczonych* 'šalia mokslų valdžios nustatytomis kalbomis' (MV 4v); *zależec na* + viet. vietoj *zależec od* + kilm.: *zależy bardziej na samogłoskach* 'labiau remiasi balsiais' (MV 7v); sintetinės konstrukcijos vietoj šiuolaikinių analitinių, pvz., *podobny* + naud. arba įn. (dabar: *podobny do* + kilm.): *liczba dwójna tamtym formom jest zupełnie podobna* 'dviskaita į anas formas yra visiškai panaši' (MV 43); *szkodliwy* + naud. vietoj *szkodliwy dla* + kilm.: *szkodliwe porządkowi wyobrażeń* 'žalingas vaizdinių tvarkai' (MV 64); *uważac* + įn. vietoj

³⁴ Nowacka-Rybicka H. Przypadek dopełnienia w konstrukcjach zaprzeczonych we współczesnym języku polskim // Poradnik Językowy. 1990. N. 8. S. 577.

³⁵ Plg.: Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej (1822—1863). Wrocław, 1975. S. 38, 100 ir Pisarkowa K. Historia składni polskiej. Wrocław, 1984. S. 97, 112.

uważać + za + gal.: *ona będzie uważana stopniem równym przymiotu 'daiktas bus laikomas nelyginamojo ypatybės laipsnio'* (MV 38).

Retkarčiais „Trumpuose samprotavimuose“ pasitaiko šiandien jau pasenusių konstrukcijų su neiginiu *ani*. Tokios konstrukcijos retos jau antroje XIX a. pusėje³⁶, pvz., *ani się zrażać należy różnicą mowy każdej prawie strony; ani uważać na sprzeczki literackie 'nereikia nei graužtis dėl skirtingos kalbos kone kiekviename pašalyje, nei paisyti literatų ginčų'* (MV 5v).

Archaiškumo atspalvį J. Čiuldos kalbai, be minėtų konstrukcijų, suteikia ir šiandien jau pasenę jungtukai: *czyli* 'arba, t.y.': *język tedy litewski, czyli go żmudzkiem nazwiemy* 'lietuvių kalba, ar ją ir žemaičių pavadinšime' (MV 2v) ir *czy...czyli* 'arba...arba' (plg. MV 44, 70), *niżeli* 'nei': *jeden ma więcej brzmień niżeli drugi* 'viena turi daugiau garsų nei kita' (MV 7v); *lubo* 'nors': *polska zaś ortografia, lubo dawniej podobnie wyrażała brzmienie nosowe* 'lenkų ortografija, nors seniau panašiai reiškė nosinius garsus' (MV 22); *że* 'nes, todėl, kad' priežasties aplinkybės sakiniuose: *drugie nazwałem głośnemi, że bez pomocy głosu nie mogą wydać naturalnego swego brzmienia* 'antruosius pavadinau skardžiaisiais, nes be balso iš viso natūraliai skambėti negali' (MV 12v).

Neįprastų prielinksninių konstrukcijų retai pasitaiko. Verta paminėti konstrukcijas su prielinksniu *dla*, kurios iki XX a. pradžios reikė ir priežastį, ir tikslą³⁷. J. Čiuldos rankraštyje yra tik priežasties reikšmę vartotų prielinksninių konstrukcijų, pvz., *dla choroby nie mogłem być w mieście* 'dėl ligos negalėjau būti mieste' (MV 64v), bet nėra tikslo reikšmės analogiškų konstrukcijų.

Sintaksės požiūriu J. Čiuldos gramatika atitinka XIX a. normas. Vardinės tarinio dalies reiškinimas įnagininko linksniu, sangrąžinių veiksmažodžių neveikiamoji rūšis, skirtingos kai kurių jungtukų funkcijos, kitokia negu dabar žodžių tvarka sakinyje — tai konstrukcijos, būdingos XIX a. vidurio lenkų bendrinei kalbai. Neiginio galininkas buvo vartojamas tik kai kuriose srityse, tačiau nesiribojo LDK terito-

³⁶ Plg.: Buttler D. Właściwości syntaktyczne. S. 70.

³⁷ Šios konstrukcijos dažnos A. Fredros (Zaleski J. *Język Aleksandra Fredry*. Wrocław, 1975. T. 2. S. 104) ir filomatų (Kurzo w a Z. *Studia...* S. 138—139) raštuose. Plg. taip pat Zapomniane konstrukcje... S. 44. Jos išnyko dėl dviprasmiškumo, žr. Pisarkowa K. *Historia składni...* S. 88.

rija. Individualiu kalbos bruožu galima laikyti J. Čiuldos polinkį į labai išplėstus sudėtinius sakinius, kurie primena XVIII a. stilių.

2.4. **Leksika.** Apie „Trumpų samprotavimų“ lenkišką leksiką galima kalbėti tik bendrais bruožais. Mokslinis darbo stilius gerokai apriboja žodyną, todėl galima remtis tik žemaitiškų pavyzdžių lenkiškais vertimais. Pavyzdžiai, iliustruojantys kalbos reiškinius, deja, dažnai būna atsitiktiniai.

Dauguma J. Čiuldos vartotų žodžių, sudarančių pagrindinį leksikos fondą, vartojama ir dabar. Likusią „Trumpų samprotavimų“ leksiką pagal šiuolaikinius kriterijus galima skirstyti į archaizmus ir tarmybes.

Nemaža yra archaizmų, turinčių pasenusią gramatinę formą, foneinę ar darybos struktūrą, plg. *kozirożec* ‘ožiaragis’ (MV 84v), *osiel* ‘asilas’ (MV 36), *ŗękopism* ‘rankraštis’ (MV 11v), *siedm* ‘septyni’ (MV 39v) ir kt., dabar yra: *kozirożec*, *osiol*, *ŗękopis*, *siedem*. Daugiausia veiksmažodžių darybos skirtumų. XIX a. nemaža veiksmažodžių turėjo kitokius afiksus nei dabar, pvz., J. Čiuldos gramatikoje yra *okarmić* vietoj *nakarmić* ‘pavalgydinti’ (MV 71v), *ośmiać* vietoj *wyśmiać* ‘išjuokti’ (MV 71v), *pojaśnić* vietoj *wyjaśnić* ‘paaiškinti’ (MV 21v). Kai kurie žodžiai buvo vartojami be prefiksų, pvz., *kandowanie* ‘skandavimas’ (MV 80v), *przedać* ‘parduoti’ (MV 29), vietoj *skandowanie*, *sprzedać*. Tai būdingas XIX a. reiškinys, apimamas ne tik veiksmažodžių klase, bet ir kitas kalbos dalis, plg. *spólnie* ‘kartu’ (MV 7v), *wnętrzny* ‘vidinis’ (MV 32) vietoj dabartinių: *wspólny*, *wewnętrzny*.

Kita archaizmų grupė — tai dabar jau pakitusios reikšmės žodžiai. Jų J. Čiuldos gramatikoje nedaug, pvz., *nawidzać* ‘lankyti, aplankyti’ (MV 24, jau SWil pasenusi f.), *rujnować się* ‘griūti’ (MV 76). Kitų žodžių reikšmė tik šiek tiek susiaurėjusi. *Niwa* ‘dirva’ (MV 52) tiesiogine reikšme ‘arti dirvą, žemę’ jau nebevartojama; *przeciąg* (MV 41) retai vartojamas reikšme ‘pratęsimas’; *przymiot* ‘savybė’ (MV 38v) dabar vartojama dažniausiai tik dgs. Žodžiai: *dziewierz* ‘dieveris’ (MV 36), *kolasa* ‘vežimo rūšis’ (MV 40v), *myto* ‘muitas’ (MV 28), *plyt* ‘plaustas’ (MV 40v), *przydatek* ‘priešdėlis’ (MV 75v), *rymotworstwo* ‘eiliavimas’ (MV 80), *wierszopistwo* ‘eilėdara’ (MV 80), *zausznica* ‘auskaras’ (MV 28v) dabartinėje lenkų kalboje visiškai nebevartojami.

Dalis „Trumpų samprotavimų“ leksikos būdinga tik Didžiosios Lietuvos lenkų kalbai, tarmiška, pvz., *adryna* ‘kluonas’ (MV 67), *koparnica* ‘griovis’ (MV 70v), *otawa* ‘atolas’ (MV 18), *owczarnik* ‘avių au-

gintojas' (MV 25), *pieczura* 'krosniadangtė' (MV 17v), *plewnik* 'peludė' (MV 26), *swačba* 'piršlybos' (MV 43v), *šwironek* 'svirnas' (MV 70v), *wprowadziny* 'ivedybos' (MV 43v) ir kt. Šie žodžiai J. Čiuldos tekste atsirado natūraliu būdu, nes ir pats autorius reprezentavo lietuviškąjį lenkų kalbos variantą. Kai kurie žodžiai laikytini tiesioginiais skoliniais, pvz., *przyświnnie* 'priesvirnis', *šwironek* (MV 70v) — iš lietuvių kalbos; *światło* 'šviesu' (MV 67), *zarobotek* 'alga' (MV 70v) — iš rusų; *adryna* 'kluonas' (MV 67) — iš baltarusių; *kuczba* 'vilnonės medžiagos rūšis' (MV 13v) — iš vokiečių kalbos. Bendras skolinių skaičius „Trumpuose samprotavimuose“ nėra didelis.

Dėl rytų slavų, ypač baltarusių ir rusų, kalbų įtakos Didžiosios Lietuvos lenkų kalboje ilgiau išliko kai kurie žodžiai, pvz., *fruktowy* 'vaisių' (MV 81), plg. rus. *фруктовый*; *przechód* 'perėjimas' (MV 38v), plg. rus. *nepexod*, arba skirtingos darybos vediniai, pvz., *młóćba* vietoj *młocka* 'kūlimas' (MV 13v) ir kuopiniai daiktavardžiai *jelniak* 'eglynas' (MV 28, 69v), *sosniak* 'pušynėlis' (MV 69v), plg. rus. *сосняк*, *березняк*. Lietuvių kalbos poveikis šiuo požiūriu nedidelis, plg. priesagą *-uć* (liet. *-utis*) žodyje *parchuć* 'nušašėlis' (MV 34v).

J. Čiulda vartojo bendrinę lenkų kalbą, kurią buvo gerai išmokęs, todėl tarmybių gramatikos tekste nedaug. Tai pasakytina ne tik apie leksiką, bet ir apie žodžių kaitybą bei sintaksę. Paprastai J. Čiuldos lenkų kalba atitinka XIX a. normas. Tačiau yra keletas bruožų, būdingų tik Didžiosios Lietuvos lenkų kalbos variantui. Svarbesni iš jų: balsių *o* ir *ó* painiojimas, minkštųjų ir kietųjų priebalsių *n*, *ń*, *s*, *ś*, *z*, *ź*, *dz*, *dź* maišymas. Mažiausiai tarmybių pastebėta žodžių kaitybos formose, pvz., veiksmazodžio *kłaść* asmenavimas, skirtingai vartojami sangražiniai veiksmazodžiai. Sintaksės pavyzdžių, kurie apibūdintų tik lietuviškąjį lenkų kalbos variantą, visai nėra. Daugiausia leksikos tarmybių. Tai ne tik lenkų kalbos žodžiai, vartojami šiame plote, bet ir skoliniai iš kitų kalbų arba joms veikiant ilgiau išlaikyti kai kurie žodžiai ar jų gramatinės formos.

J. Čiulda atliko milžinišką darbą. Gramatikos ir straipsniai, kuriais jis naudojosi, autoriai, kuriuos mini, aiškiai rodo žemaičių gramatikos autoriaus triūsą. Nors jis pats „Trumpų samprotavimų“ ir nedrįso vadinti gramatika, laikė juos tik medžiaga gramatikai — grūdais su pelais (laiškas M. Valančiui), tačiau šiandien turbūt jau niekam nereikia įrodinėti, koks tai svarbus lietuvių kalbos istorijai ir lietuvių

kultūrai darbas. Jeigu jis būtū išleistas XIX a. viduryje, be abejo, būtū galėjęs turėti nemažai reikšmės ne tik lietuvių, bet iš dalies ir lenkų bendrinei kalbai. Jo novatoriškas fonetinės sistemos aprašymas, vykusiai sukurti terminai ir kt. būtū palikę dar ryškesnį pėdsaką. Kad ši žemaičių kalbos gramatika liko nespausdinta, apgailestavo ir J. Karłowiczius, 1875 m. rašydamas, kad „rankraštis, užbaigtas 1855 m., yra visai paruoštas spaudai ir suteiktų didelę naudą mokslo pasauliui, jei išeitų iš spaudos“³⁸. Belieka pasidžiaugti, kad J. Čiuldos „Trumpi samprotavimai“ spausdinami. Tai svarbi medžiaga ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalbos istorikams, ypač tiems, kurie domisi Didžiosios Lietuvos lenkų kalba.

³⁸ Karłowicz J. O języku litewskim // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. Kraków, 1875. T. 2. S. 242.